

УДК 94(477)

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО КИЄВО-РУСЬКИЙ СПАДОК У ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

THE HISTORICAL MEMORY OF THE KYIV-RUS HERITAGE IN THE STATE-BUILDING PROCESSES OF THE CENTRAL RADA

Ющенко П. А.,

докторант кафедри історії та археології слов'ян, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна), e-mail: kafedra_slovjan@ukr.net

Yushchenko P. A.,

doctoral student of history and archeology of the Slavs, the National Pedagogical Drahomanov University (Kyiv, Ukraine), e-mail: kafedra_slovjan@ukr.net

Досліджується використання києво-руського спадку лідерами Центральної Ради у процесі легітимації української державності. Проаналізовано діяльність М. Грушевського у сфері формування української ідентичності, розробки національних символів, вироблення адміністративно-територіального поділу, що ґрунтувалися на спадщині Київської Русі.

Ключові слова: Центральна Рада, М. Грушевський, Українська Народна Республіка, історична пам'ять, києво-руська спадщина.

The use of the Kyiv-Rus inheritance by the leaders of the Central Council in the process of legitimizing Ukrainian statehood is explored. The work of M. Hrushevsky in the field of formation of Ukrainian identity, the development of national symbols, and the development of an administrative-territorial division, based on the legacy of Kyiv Rus, have been analyzed.

Keywords: Central Rada, M. Hrushevsky, Ukrainian People's Republic, historical memory, Kyiv-Rus heritage.

Сьогодні широко розгорнулися дискусії, фактично ідеологічні бої навколо формування національної свідомості та історичної пам'яті українського народу, трактування знакових подій та постатей вітчизняної історії, що впливають на життя суспільства і навіть визначають характер політичних процесів [8, с. 233].

Кореляція історичної пам'яті і національної ідентичності цілком вкладається у формулу, запропоновану Т. Кузьо: «Немає пам'яті – немає ідентичності, немає ідентичності – немає нації». Колективна пам'ять є концептом, народженням у контексті становлення європейських держав-націй та формування модерних національних історичних наративів. Історична пам'ять як культурний феномен є неодмінним чинником національної ідентичності. Нація є спільнотою з почуттям приналежності до неї. Спільна пам'ять наділяє націю почуттям такої приналежності. Спільноти, що мають тяглі етноісторії, мають перевагу у змаганні з іншими спільнотами, історії яких бідні чи сумнівні. В останньому випадку перед інтелектуалами постає подвійне завдання: вони мусять відкрити досить великий обшар історії спільноти, аби переконати її членів, ніби у них блискуча минувшина; до того ж мусять надати їй достатньої вірогідності [7, с. 104, 108].

В індустріальну добу колективна пам'ять стає важливим чинником як етнічної, так і національної

самоідентифікації. Доба національного відродження активізувала процес формування національної самосвідомості й зумовила рефлексивне ставлення представників української еліти до колективної пам'яті українського народу [13, с. 62].

Процеси формування історичної пам'яті пришивдилися після Лютневої революції 1917 року, коли Україна стала на шлях побудови власної держави, що гостро поставило на порядок денний проблеми національної самоідентифікації та історичної пам'яті.

Важливим засобом легітимації українського національно-визвольного руху і його політичної боротьби було відродження колективних ідентичностей, насамперед історичної, а через неї і національної, здатних об'єднати національний рух, що поширювався після Лютневої революції 1917 року, з подіями минулого, що залишилися в колективній пам'яті широкого загалу українців. Тому М. Грушевському та діячам Центральної Ради з огляду на рівень національної та політичної свідомості українського народу для розширення соціальної бази у боротьбі за державність слід було переконати широкі народні маси, що минуле, образи якого явно чи латентно залишилися в історичній пам'яті українців, продовжує жити в сьогоденні, оскільки пов'язане із історичними прецедентами та традиціями. Відтак, поширення історичних знань, відродження історичної пам'яті мало запустити механізм відтворення знакових, сакральних для народу подій та постатей і сформувати національну свідомість.

В ситуації, коли Центральна Рада проголосила курс на створення української державності у формі автономії, пріоритетною стала проблема обґрунтування традиції української державності. Історичні сюжети широко використовувалися для аргументації громадсько-політичної позиції політичних та національних сил, обґрунтування тогочасної ситуації в Україні та її місця в історичному просторі. Одразу після Лютневої революції розпочалася спочатку спонтанна, а надалі організована кампанія за реанімацію історичної пам'яті українців.

Українські діячі, переслідуючи політичну мету, поширюючи історичні факти серед широкого загалу населення, намагалися, щоб розуміння сучасності сприймалося крізь призму минулих подій. Минуле в статтях, відозвах, промовах, подавалося в рамках розробленого українськими істориками та письменниками національного наративу. Йому властивий дискурс повернення до витоків національної ідентичності, повернення національних традицій [8, с. 233–235].

Український етнос зазнавав різних – політичних, економічних, культурних, релігійних – впливів, причому в умовах відсутності у нього власної державності ці впливи були, як правило, нерівноправними й дискримінаційними. Найчастіше вони набували форми нав'язування чужої ідеології, невласливих українській ментальності світоглядних орієнтирів, чужої інтелектуальної моди [12, с. 57]. З огляду на

сказане одним із ключових завдань українських громадських діячів стало формування серед широких верств українського суспільства модерної національної свідомості. Для початку слід було пояснити малоосвіченому селянству, у середовищі якого домінували релігійна та локальна ідентичності, походження назви «Україна» та «українці». Вдаючись до детального аналізу даного питання М. Грушевський у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» написав: «За давніх часів, коли була Київська держава і правили нею київські князі – за Ольги та Володимира, що хрестив Руську землю, звалась отся держава Руською, і так звалися наші краї і наші люди, бо тут була сила сеї держави – в наших українських сторонах: коло Києва, Чернігова і Переяслава. Тут була Русь справжня. Освіта, і право, і всякі порядки київські розходилися по всіх землях, які підлягали Києву – в теперішніх великоруських сторонах, де Москва, Твер, і в білоруських краях, де Вітебськ, Могилів, Мінськ. Сі краї теж звалися Руссю, тому що належали до Києва, а про те сама справжня Русь вважалася та, що коло Києва» [4, с. 152]. Далі історик у тексті публікації продовжував: «Не відрікається воно [українство] через те старого імені Руси, що зв'язує з старими українськими часами, з старим письменством і культурою, що сотворили предки теперішніх українців. Але для означення себе, як нації сучасної України, держиться тільки сеї назви: «Україна».

Тим більше, що вживання старого руського імені, крім українців, також великоросами і білорусами, давало старому правительству і великоруському громадянству привід до різних причіпок. Мовляв, коли й ви руські (чи малороси) і ми руські, то повинна бути у вас одна мова, і осібної мови української не треба – не давати їй волі! Се все досить набридло за старого режиму нашому громадянству, і воно постановило зробити тому край. Так, ми стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою» [4, с. 154].

Як бачимо, тезу про безпосередню пов'язаність українців з Київською Руссю М. Грушевський відстоював не лише в історичних працях, а й неодноразово у революційній публіцистиці. Вчений наголошував, що сучасний йому український народ споконвічно жив на українській землі. З огляду на це українці мали повне право домагатися рівності з іншими націями, бути господарями на власній землі. А для того щоб не виникло плутанини українці змінили традиційну назву своєї землі «Русь» на «Україну», оскільки першу назву запозичили росіяни, які тривалий час звужували права українців. Для М. Грушевського було важливим те, що державність на яку претендувала Росія виникла саме на українській землі, в її історичнім осередку – Києві. «Князі і владуща воєнна верства сеї держави називали себе Руссю. Вони об'єднали наоколо себе всі краї, залюднені полудневими українськими племенами, з яких потім пішов нарід білоруський і великоруський.

Київ став осередком великої політичної й культурної роботи. Відси пішла нова, християнська віра, перейнята від греків, книжність, мистецтво, право, основи нового політичного і громадського ладу, культурний уклад. Все се поширювалося з Києва по українських землях і положило перший початок об'єднанню в один народ, в одно національне тіло тих давніх окремих українських племен і областей» [4, с. 167].

Після проголошення Центральною Радою III Універсалу в якому зазначалося про утворення Української Народної Республіки постало питання проведення реформи адміністративно-територіального устрою нового державного утворення. Вже у грудні 1917 року в газеті «Народна воля» М. Грушевський, вважаючи старий імперський поділ на губернії застарілим і непридатним для України, запропонував проект нової адміністративно-територіальної системи. Надаючи розподілені «землям» України назви, які були пов'язані із географічними об'єктами та природно-кліматичними зонами видатний історик і громадський діяч під час пошуку найменувань для нових адміністративно-територіальних одиниць звернувся й до української минувшини, зокрема історії Київської Русі [4, с. 328]. Так, Васильківський, Сквирський, Таращанський, частину Київського і Бердичівського повітів М. Грушевський включив до складу Поросся. Для цієї території Голова Української Центральної Ради запропонував ще два варіанти назв: Полянська земля та Русь. Усі три найменування споріднені між собою, оскільки логіка їх підбору була пов'язана з концепцією походження українського народу, що знайшла відображення на сторінках фундаментальної праці М. Грушевського «Історія України–Руси». Розглядаючи походження назви «Русь», у першому томі названого дослідження історик зазначає: «Очевидно «Русь» було спеціальне ім'я київської околиці, Полянської землі, і як всі проби вивести руське ім'я від інших, чужих народів, північних і полудневих, не удаються досі, то приходиться вважати його просто тубільним споконвічним іменем Київської околиці. З тим звертає на себе увагу созвучність сього імені з тутешньою річкою Росєю, найбільшою річкою (після Дніпра) Полянської землі [2, с. 192–193]. Радомишльський і Овруцький повіти, північну частину Київського та частину Ровенського М. Грушевський запропонував об'єднати в межах Деревської землі. Як бачимо, територія цієї землі співпадає з ареалом розселення слов'янського племені деревлян про яке нам відомо з тексту «Повісті временних літ» [6]. На думку М. Грушевського центром цієї землі мали стати «важливий залізничний вузол» Коростень. Проте громадський діяч на власний манер вказує назву цього міста – Іскорость, що є наближеною до найменування, яке воно мало в часи існування Київської Русі. Таким чином М. Грушевський в чергове звертається до середньовічної історії України, адже Іскоростень вважався центром племінного княжіння деревлян. Саме це місто у 945 р. знищила княгиня Ольга аби поквитатися

непокірним деревлянам за вбивство свого чоловіка Святослава [10, с. 37]. Житомирський, Новоград–Волинський, Бердичівський, Літинський і Вінницький повіти М. Грушевський вважав за потрібне включити до складу Болохівської землі. Її назва відповідала найменуванню давньоруської історико–географічної області XII–XIII ст., а розташування співпадало із територією, яку у цей час замешкували болохівці–субетнослов'янського племені уличів з деякою домішкою тюркської (чорноклобуцької) крові [1]. Назва Половецької землі (до неї включалися Старобільський, Слов'яносербський і Бахмутський повіти) мала закарбувати у суспільній пам'яті історичний спогад про половців, тюркомовний кочовий народ, що мешкав на території східноукраїнських земель в часи існування Київської Русі.

Наприкінці 1917 року між прихильниками української ідеї розгорнулася дискусія навколо питання про необхідність розробки національної символіки, серед якої центральне місце займав державний герб. Автор брошури «В справі герба України» К. Леонід зазначав, що Гербом України треба визнати вже колись існуючий герб, який був поширений на території всієї України та який визнавався як державний символ усім українським народом. Проте, розглядаючи в історичній перспективі символи Галицької та Козацької держав, К. Леонід стверджує: «З історичних розвідок дізнаємося, що з усіх емблем, що вживалися на Україні в характері герба, ні одна не поширювалася на всю територію земель заселених українським народом, і не одна не була признана цілим народом» [10, с. 1].

Розмірковуючи про можливі варіанти прапора та герба, що символізували б нову державу, прихильники української справи звернулися до киево–руської спадщини. М. Грушевський, стверджуючи, що Україна у формі Київської Русі була самостійною державою ще в добу середньовіччя і лише московське насильство і лукавство позбавило її на тривалий час незалежності, доводив необхідність повернення українців до використання старих державних гербів. Увагу М. Грушевського привернув геральдичний знак у вигляді тризуба, зображення якого не лише прикрашало монети Київської Русі, а й знаходилося на багатьох інших артефактах тієї доби. Обґрунтовуючи використання УНР тризуба, що вважався гербом Володимира Великого, М. Грушевський переконував: «Київська держава Володимира Великого була найбільшою українською державою, яку пам'ятає наша історія. Вона обіймала всі тодішні українські землі. Від неї веде свій початок наше право, наша письменність, мистецтво, державне і релігійне життя. Куди, в яку сторону теперішнього українського життя не обернутись, скрізь всякі видні й невидні нитки ведуть нас, як до свого початку, до тої епохи, від якої починається наше національне буття, – до сеї доби Володимира Великого, до його держави... Головно же те, що се оздоба питоменна, не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою

державою, політичною й культурною історією» [4, с. 92–95].

Вперше тризуб було визнано офіційним символом України 18 січня 1918 року після його розміщення на воєнно–морському прапорі УНР. Державний герб знаходився на блакитному полі національного прапора. На середньому зубі герба було розміщено хрест, на присутності якого наполягали моряки військового флоту через свою найвищу установу Українську Морську Раду.

Перший закон про український державний герб було ухвалено 1 березня 1918 року. Проте тоді не було надано його точний опис державного герба. Сталося це лише 22 березня 1918 року.

Центральна Рада, уводячи до обігу перші українські гроші, назвала їх карбованцями. Карбованець складався із 200 шагів. Та вже згодом відбувся перехід до меншої грошової одиниці – півкарбованця, який складався із 100 шагів. Тож постало питання перейменування грошової одиниці. Остеронь цієї проблеми, як і безлічі інших питань державотворчого характеру, не залишився М. Грушевський. Розмірковуючи над назвою для грошової одиниці УНР, громадський діяч звернувся до монетної системи, що існувала в Київській Русі. У публіцистичній статті «Про монетну українську одиницю» вчений зазначав: «У нас була тільки одна наша власна, історична, державна монетна система – це рахунок на «гривні», і я думаю, що творячи свою власну монетну систему під теперішню хвилю, найбільш натуральним буде вернутись до цієї старої назви, приложивши і до нової монетної одиниці – півкарбованця». Проте запропонована вченим назва була співзвучна з найменуванням «гривенник», що її використовували росіяни на позначення десятикопійечної монети. Тому це могло не сподобатися тим хто працював над побудовою нової держави. Та М. Грушевський одразу наводив контраргумент: «Коли кому–небудь це здасться незручним – з огляду на російський «гривенник», то я не вважав би це аргументом. Багато наших старих державних термінів, попавши в московський обіг, вернулись потім на Україну в зміненому значінню, але я не вважав би це за причину, щоб їх відкидати і не вживати у себе чи в їх історичним чи дещо зміненому значінню. А наша стара гривня за свою тисячолітню історію перебула вже такі зміни, що для неї нічого не значить, коли ми, повертаючи до її старої почесної ролі – монетної одиниці, назвемо нею срібного півкарбованця» [3, с. 1].

Після перемоги в лютому 1917 року демократичної революції в Петрограді перед діячами Української Центральної Ради поряд із вирішенням великої кількості внутрішніх проблем поступово набувало ваги і питання встановлення українським народом самостійних зв'язків з іншими народами світу. Особливої гостроти воно набуло після проголошення УНР та з початком першої українсько–більшовицької війни. Намагаючись визначити найбільш сприятливі для розвитку нації вектори зовнішньополітичної орієнтації України, а разом з тим довести хибність нещодавніх проросійської позиції своїх соратників

М. Грушевський, вже традиційно, вдався до пошуку відповідей вдаючись до екскурсу в минуле. Хоча він украй критично оцінював спроби представляти Україну й українців безпорадними жертвами «лихих» московитів, йому ще й раніше важко було, особливо в популярних творах і політичних статтях, цілком уникнути цієї тенденції. Цікава прикмета його творів на цю тему – вживання «цивілізаційних» аргументів. У наступі на імперську націю М. Грушевський використовував пари Схід – Захід та Європа – Азія, де Захід і Європа передбачали позитивні якості, а Схід і Азія – негативні. Така інтерпретація українсько–російських стосунків особливо виразно проявилася у науково–публіцистичній та громадсько–політичній творчості М. Грушевського у першій чверті 1918 року. У цей час вчений наголосив на особливій ролі варягів в історії Київської Русі, протиставивши у такий спосіб останній Московію як головну спадкоємицю візантійської традиції [11, с. 296–297]. В одній із статей, що увійшла до збірки мислителя під назвою «На порозі Нової України: Гадки і мрії», яка була видана в Києві у квітні 1918 року зазначалося: «З народом великоруським український являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все–таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним тим часом як великоруський, хоч і європеїзований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії» [4, с. 234].

Починаючи з грудня 1917 року Радянська Росія і УНР вели мирні переговори з Центральними державами. Більшовики виступили проти участі українців у переговорах, але Німеччина й Австро–Угорщина були зацікавлені у розпаді колишньої царської імперії і хотіли мати поруч із собою кілька дружніх держав. На кінець січня українські лідери зрозуміли – щоб вижити, треба заручитися підтримкою країн Четверного союзу. Міжнародні угоди може укладати лише незалежна держава, тому 25 січня 1918 року Центральна Рада ухвалила IV універсал (підписаний заднім числом 22 січня), в якому проголошувалась незалежність УНР. Суверенітет України став реальністю з листопада, проте українські лідери до останнього моменту не були готові розірвати остаточно всі зв'язки з Росією [6, с. 103]. Представляючи законопроект у Центральній Раді М. Грушевський підкреслив два найближчі завдання цього документа: полегшити підписання мирного договору з Австро–Угорщиною та Німеччиною і захистити Україну від навали більшовиків та повстанських загонів Червоної гвардії (робітничих загонів, організованих більшовиками у великих промислових центрах). Але історичне значення Четвертого універсалу виходило далеко за межі його безпосередніх завдань. Це був перший відкритий розрив України з Росією від часів Івана Мазепи. Ідея незалежної Української держави, уперше сформульована в Наддніпрянській Україні М. Міхновським лише 17 років тому, тепер отримала політичну підтримку та легітимність.

У зв'язку із зазначеними обставинами, аби цілком відкинути ідею орієнтації на Росію, яка ще упродовж чи не всього 1917 року циркулювала у середовищі діячів Української Центральної Ради, М. Грушевський увиразнив факти з історії Київської Русі, які мали стати в нагоді для обґрунтування давності зв'язків України із державами Західною Європою: «Полишаючи на боці ті дані, які вказують на тісні зв'язки нашої України з германською й кельтською культурою Подунав'я ще в часах передісторичних, ми масмо перед собою масовий вплив скандинавського елементу в добі формування Київської держави, потім в часах її розцвіту, в добі Ярослава, і за його синів і внуків – незвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами і всякими іншими державами й державками, які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивались зносини культурні й торговельні, і в міру того, як слабли зносини чорноморські – з Балканськими краями, Візантією, Малою Азією, в XII і XIII віці зносини з німецькими землями набирали все більше значення» [4, с. 234]. Як бачимо, в око падає виразне акцентування автором тексту уваги читачів саме на зв'язках Київської Русі з німецьким світом, що є відзеркаленням геополітичної ситуації у якій на той час перебувала Україна.

Отож, політичні діячі Центральної Ради з метою обґрунтування права України на власну державність вдавалися до пошуку її джерел у минулому. М. Грушевський намагався зафіксувати в історичній пам'яті українського народу символи та події киево–руської доби. У такий спосіб громадський діяч засвідчував тяглість українського державотворення. Києво–руський спадок став у нагоді під час розробки державних атрибутів, адміністративно–територіального поділу, введення в обіг національної грошової одиниці та визначення зовнішньополітичної орієнтації УНР.

Список використаних джерел

1. 'Болохівці', <https://uk.wikipedia.org/wiki/Болохівці>
2. Грушевський, М., 1954. 'Історія України–Руси', том I, Нью–Йорк: Книгоспілка, 648 с.
3. Грушевський, М., 1917. 'Про монетну українську одиницю', *Народна воля*, Київ, 31 грудня, с.1–2.
4. Грушевський, М., 2002. 'Твори. У 50 т. Суспільно–політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 р. – квітень 1918 р.)', том 4, Львів: *Сейм*, 2002, 432 с.
5. 'Деревляни', <https://uk.wikipedia.org/wiki/Деревляни>
6. Єсельчик, С., 2011. 'Історія України: становлення сучасної нації', Київ: *Laurus*, 376 с.
7. Зерній, Ю., 2008. 'Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності', *Політичний менеджмент*, №5, с.104–115.
8. 'Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід', 2013, Київ: *ІПЕНД*, 600 с.
9. Кульчицький, СВ., 2015. 'Історія України: довідник для абітурієнтів та учнів загальноосвітніх навчальних закладів', Київ: *Літера ЛТД*, 544 с.
10. Леонід, К., 1918. 'В справі герба України', Київ: *Шлях*, 8 с.
11. Плохий С., 2011. 'Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського', Київ: *Критика*, 600 с.
12. Філінюк, ВА., 2016. 'Повсякденне життя селянства Правобережної України в період Центральної Ради: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01', Кам'янець–Подільський, 291 с.

13. Чик, А., 2016. 'Колективна пам'ять як основа консолідації українства', *Українознавство*, №1 (18), с.61–63.

References

1. 'Bolokhivtsi (Bolahists)', <https://uk.wikipedia.org/wiki/Bolokhivtsi>
2. Hrushevskiy, M., 1954. 'Istoriia Ukrainy–Rusy (A history of Ukraine–Rus)', tom I, Niu–York: *Knyhospilka*, 648 s.
3. Hrushevskiy, M., 1917. 'Pro monetnu ukrainsku odynytysiu (About the Ukrainian currency unit)', *Narodna volia*, Kyiv, 31 hrudnia, s.1–2.
4. Hrushevskiy, M., 2002. 'Tvory. U 50 t. Suspilno–politychni tvory (doba Ukrainsoi Tsentralnoi Rady berezen 1917 r. – kviten 1918 r.) (The Writings. In 50 volumes. The social–political works (the day of the Ukrainian Central Soviet March 1917 – April 1918))', tom 4, Lviv: *Svit*, 2002, 432 s.
5. 'Derevliany (Drevlyany)', <https://uk.wikipedia.org/wiki/Derevliany>
6. Yekelchik, S., 2011. 'Istoriia Ukrainy: stanovlennia suchasnoi natsii (A history of Ukraine: the formation of a modern nation)', Kyiv: *Laurus*, 376 s.
7. Zernii, Yu., 2008. 'Vzaiemozviazok istorychnoi pamiaty ta natsionalnoi identychnosti (Interconnection of historical memory and national identity)', *Politychnyi menedzhment*, №5, s.104–115.
8. 'Kultura istorychnoi pamiaty: yevropeiskiy ta ukrainskyy dosvid (Culture of historical memory: European and Ukrainian experience)', 2013, Kyiv: *IPIEND*, 600 s.
9. Kulchytskyi, SV., 2015. 'Istoriia Ukrainy: dovidnyk dlia abiturientiv ta uchniv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv (History of Ukraine: A guide for entrants and students of general educational institutions)', Kyiv: *Litera LTD*, 544 s.
10. Leonid, K., 1918. 'V spravi herba Ukrainy (In the case of the emblem of Ukraine)', Kyiv: *Shliakh*, 8 s.
11. Plokhii, S., 2011. 'Velykyi peredil. Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho (The great redistribution. Unusual story of Mikhail Hrushevsky)', Kyiv: *Krytyka*, 600 s.
12. Filiniuk, VA., 2016. 'Povsiakdenne zhyttia selianstva Pravoberezhnoi Ukrainy v period Tsentralnoi Rady: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 (Everyday life of the peasantry of the Right–Bank Ukraine during the Central Rada: a thesis for obtaining a scientific degree of the candidate of historical sciences: 07.00.01)', Kamianets–Podilskyi, 291 s.
13. Chyk, A., 2016. 'Kolektyvna pamiat yak osnova konsolidatsii ukrainstva (Collective memory as the basis for the consolidation of Ukrainians)', *Українознавство*, №1 (18), с.61–63.

* * *